

ІНТЕРСУБ'ЄКТНА ПРИРОДА ПРАВА

Р. О. Додонов

Донецький юридичний інститут МВС України

Реферат. *Стаття присвячена актуальній для сучасної онтології права проблемі виявлення природи права. Аналізуються особливості правового буття в контексті двох основних парадигм: теорій природного та позитивного права. Певним компромісом, що «знімає» напруження між названими парадигмами, може стати комунікативна методологія Ю. Габермаса та К.-О. Апеля. З точки зору комунікативної теорії право має інтерсуб'єктну природу і проявляє себе у загальному метадискурсі.*

Ключові слова: *онтологія права, правове буття, природа права, природне право, позитивне право, комунікація, інтерсуб'єктність, полісуб'єктність, дискурс.*

Винесене у назву статті питання про природу права є, мабуть, однією з фундаментальних проблем правової онтології. Від вирішення цієї проблеми залежить не лише задоволення теоретичних амбіцій науковців, але й практичне просування принципу рівності всіх перед законом.

Українській державі виповнилось ледь 12 років, але за цей час райдужні надії на встановлення демократичних ідеалів «прав людини», «громадянського суспільства» та «правової держави» помітно поступилися правовому нігілізму та цинічному переконанню, що існують більш дієві механізми регулювання людських відносин, ніж право і закон. Сподівання вітчизняних і західних інтелектуалів, що із проголошенням «верховенства права» автоматично запрацює вся система, залишаються марними. Що б система ефективно запрацювала, необхідно тривалий час її налаштовувати, адаптувати під реальні українські умови, підтримувати її авторитет шляхом правотворчості, правозастосування, охорони права, правозахисту, розробки теорії права. До останнього пункту слід віднести і пошуки в царині онтології права, адже «...солідарність, якою б абстрактною і опосередкованою правовим шляхом вона не була, виникає лише тоді, коли принципи справедливості тісно переплітаються з культурними ціннісними орієнтирами» [1, с. 55-56].

Класична філософія права формулювала питання про природу права в контексті укорінення юридичних норм у зовнішньому об'єктивному світі. В якості варіантів такої субстанції розглядалися дао, логос, нус, ентелехія, Бог, Абсолют, світова воля, природа і таке інше. Всі вони ґрунтуються на уявленні про наявність «субстанційного розуму», закони саморозгортання якого віддзеркалюється у суспільстві законами юридичними. Подібні теорії очікувала доля класичної раціональності взагалі — обидві відішли у минуле. Разом з правовими міфами про «суспільний договір» канули в літу відповідні концепції природного права епохи Просвітництва, що інтерпретували його як певну культурну універсалію або нормативний еталон.

З іншого боку, предметом критики стали чисельні позитивістські версії правової реальності, натуралістично і механічно витлумачені за «логікою речей». Зазнали краху «соціальна фізика» і «соціальна геометрія» як теоретичні підґрунтя відповідних концепцій права. Не знайшли підтвердження і спроби інтуїтивно виводити правові відносини з психологічної структури особистості.

Філософи права досить швидко усвідомили, що феномен права не може бути виведений лише з одного фактору, і почали створювати синтетичні, інтегративні концепції. Так, зокрема, Б. Кістяківський виокремлював: аналітичний підхід позитивістської концепції права як державно-наказового явища, соціологічний підхід,

що тлумачив право як форму соціальних відносин, психологічний підхід, в якому право мало психічну природу, нормативний підхід, який відповідав аксіологічному поняттю права. На Заході концепція «інтегральної юриспруденції» розроблялась Дж. Холлом та Г. Дж. Берманом, у Росії інтегративні тенденції репрезентовані В. Г. Графським та А. В. Поляковим. «Спробою втечі від класичної парадигми» назвала їх В.В.Лапаєва в своїй монографії «Типи право розуміння: правова теорія і практика» [2, с. 175-190].

Цю традицію продовжують сучасні харківські дослідники, які пропонують розрізняти широке та вузьке значення поняття «правова реальність». В широкому плані воно означає усю сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, правового менталітету. У вузькому сенсі слова «маються на увазі тільки базові правові реалії, щодо яких всі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю у різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти чи правові норми (нормативізм), чи правовідносини (соціологічний напрям), чи правові «емоції» (психологічний напрям). До базисних феноменів також відносять встановлені державною владою норми права (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідею чи зміст права (суб'єктивізм), ідеальну взаємодію суб'єктів, об'єктивовану в мові (інтерсуб'єктивність)» [3, с. 170]. На думку проф. С. І. Максимова, перспективною є інтегральна концепція правової реальності, під якою він розуміє світ права, що конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від відношення до базисного феномена, чи «першореальності» права.

Логічно продовжуючи рухатися у цьому напрямку, можна запропонувати концепт «правове», запозичивши досвід суміжних з правознавством суспільних наук (політології, соціології), де сукупність політичних чи соціальних феноменів узагальнюється концептами «політичне» (К. Шмідт, А. Хеллер, Х. Арендт), «соціальне» (Г. В. Осіпов, П. К. Гречко). Але подібна процедура, на наш погляд, є не чим іншим, як намаганням «заднім числом» закласти філософський фундамент під вже існуючу будівлю наукового знання.

Більш перспективними у цьому плані є доробки представників неklasичної і постнеklasичної філософії, які намагаються «зняти» опозицію об'єктивного та суб'єктивного в праві, уникнути різкого «протиставлення об'єктивних умов та ідеї права у процесі законодавства» [4, с. 132]. Не зважаючи на розмаїття екзистенціалістських, феноменологічних, герменевтичних підходів і поглядів (Г. Коїнг, Г. Радбух, В. Майгофер, Х. Хубман, П. Амселек, С. Гойард-Фабр, М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майгофер, А. Кауфман тощо), постнеklasична філософія права тяжіє до визнання інтерсуб'єктної природи права.

Особливої уваги при цьому заслуговує комунікативна теорія обґрунтування справедливості Ю. Габермаса [5] та К.-О. Апеля [6]. Як зазначає Л. А. Ситніченко, саме Ю. Габермас «окреслив зміну самих підвалин сучасної філософії в її зорієнтованості на інтерсуб'єктивні, мовно-комунікативні структури людського буття, і став одним із найпошлюбніших прихильників та авторів цієї переорієнтації» [7, с. 29].

Переважає більшість авторів [8; 9] при аналізі внеску Ю. Габермаса та К.-О. Апеля у комунікативну концепцію права зупиняється на семантико-лінгвістичних аспектах. Між тим, значення їх внеску цім далеко не обмежується. У теорії комунікативної дії присутні, як мінімум, три тематичні «зрізи»: по-перше, поняття про комунікативну раціональність, яка спрямована проти обмежування розуму до понятійно-когнітивного інструментарію; по-друге, розглядається дворівнева концепція суспільства, в якій парадигма «життєвого світу» окремої людини і соціальна система пов'язані не лише риторично, а й у самому широкому смислі; по-третє, так звана «теорія Модерну», під якою розуміється метатеорія пізнання і соціальної дії на сучасному етапі, і яка пояснює все більш відчутний сьогодні тип соціальної патології, коли

комунікативно-структурні сфери дії підпорядковані автономним формально організованим правовим системам і тому втратили свою ефективність.

Отже, *метою* даної статті є спроба обґрунтування інтерсуб'єктної природи права на підставі сучасної комунікативної парадигми.

У будь-якому підручнику з філософії можна знайти перелік основних форм буття (буття речей, процесів і станів природи; буття людини; буття духовного; буття соціального). Вочевидь, право, як система регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу, належить саме останній формі, хоч, звичайно, окремі правові аспекти можна знайти і в бутті людини і в бутті духовного (ідеального). Найменше відношення правове буття має до першої — матеріальної, речової — форми буття. За своєю суттю, право — «не річ», його коріння слід шукати у людських стосунках, регулювання яких є основною функцією права. Мабуть, ніхто не буде заперечувати, що право (поряд з не правовими регуляторами у вигляді моралі, звичаїв, традицій, міфів, релігійних норм) є штучним продуктом колективного життя, соціально-культурним феноменом.

Як й інші форми буття, буття соціального, в свою чергу, поділяється на дві протилежності: буття особистості і буття суспільства. Протиріччя між ними обумовило чимало дослідницьких колізій, у тому числі — вказане вище протистояння внутрішнього і зовнішнього (по відношенню до людини), об'єктивного і суб'єктивного, смислового і предметного. Право виникає в процесі взаємодії особистостей, що мають власні інтереси. З одного боку, воно забезпечує індивідуальну свободу особистості, з іншого — захищає загальне благо і загальний інтерес соціуму.

У класичній філософії права названі протиріччя намагались вирішити «монологічним» шляхом, абсолютизуючи одну із названих протилежностей. У статті «Дуальність права в контексті методології праворозуміння» С. І. Максимов вказує, що ці шляхи тяжили або до природного, або до позитивного права. «По відношенню до правової реальності — пише він, — її ідеально-смиловий і предметно-інституційний аспекти якраз і відповідають традиційному поділу на природне і позитивне право» [10, с. 163]. Водночас автор визнає необхідність методологічного синтезу названих опозицій, при цьому «безумовною вимогою є не механічно-еклектичне поєднання принципів різних методологічних підходів, а пошук більш глибокої основи для здійснення такого синтезу» [10, с. 164-165]. Методологічною основою, що уможливорює «несуперечливий вираз дуальної природи права», є інтерсуб'єктивність.

Поняття інтерсуб'єктивності виникає в феноменології Едмунда Гусерля, який дійшов висновку, що в структурах людської свідомості важливу роль відіграють інтенціональність та допредметна даність світу соціальних зв'язків та стосунків. Ці структури свідомості задають пізнавальні межі, що уможливають досвід сприйняття будь-якої речі у світі, а також розуміння тотожності будь-якого его деякому Іншому (alter ego). З суто епістемологічної площини проблема Іншого швидко перекочувала в соціологію, де інтегрувалась в теорію соціальної дії. Саме в інтерсуб'єктивності теоретики намагались знайти вихід з кризової для соціальної науки поляризації між об'єктивізмом та суб'єктивізмом, між макро- та мікросоціологією. Критики класичного підходу слушно підкреслювали пагубність його монологічності (переважно суб'єкт-об'єктної спрямованості).

За Ю. Габермасом, інтерсуб'єктивність передбачає не однобічний, монологічний вплив суб'єкта на об'єкт, що віддзеркалює претензії епохи модерна на пізнання об'єктивної істини шляхом індивідуальних зусиль суб'єкта, що пізнає, але діалогічний, навіть полілогічний пошук істини в процесі комунікації. Принцип інтерсуб'єктивності враховує багатовекторність пізнавального процесу і можливість детермінованості суб'єкта впливом з боку Іншого. (Враховуючи наявність смислових розбіжностей — на

рівні нюансів — між суб'єктністю та суб'єктивністю, вважаємо за доцільне вживати поняття «інтерсуб'єктне» як більш адекватне).

Принцип інтерсуб'єктності дозволяє окреслити онтологічний простір права: воно з'являється як особлива форма буття соціального, що розкривається у взаємодії суб'єктів. Не має потреби шукати поза межами цього простору якийсь зовнішні об'єктивні закони, які визначають зміст права. «Принцип інтерсуб'єктивності, як вираз сучасної парадигми пізнання означає, що сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта або в зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії (комунікації) суб'єктів. Інтерсуб'єктивний підхід, з одного боку, долає характерне для класичної філософії права протиставлення юридичного позитивізму і теорії природного права, є спробою альтернативного способу розуміння природи права (так звана тенденція третього шляху) класичному. З іншого боку, він зберігає основну гуманістичну інтенцію природно-правового мислення, є принципово альтернативною позицією позитивистському підходу, тому концепції, які охоплюються цим підходом, якщо прямо не називаються природно-правовими, то, протиставляючи себе юридичний позитивізм, мають назву «непозитивістських» [10, с. 165].

Комунікативна теорія Ю. Габермаса початково була орієнтована на зв'язок між різними дисциплінами, адже передбачала емпіричні дослідження самих засад пізнання, соціальної дії та спілкування. «Червоною смужкою» через всі його праці проходить ідея єдності пізнання і комунікативної дії. З позицій такого підходу філософ надає метафізичне обґрунтування права через «аргументацію в дискурсі».

Ю. Габермас вважає, що процес встановлення громадського порядку здійснюється дискурсивним шляхом, тобто через дію індивідів, орієнтовану на розуміння одним одного. У своїй ідеї про можливість координації взаємодії в процесі комунікативної дії він виходить з уявлення про характер мовної комунікації. Як відомо, Ю. Габермас розрізняє дві форми комунікації: по-перше, комунікативну дію (інтерацію), по-друге, дискурс. У першому випадку «значимість наївно передбачається смисловою зв'язністю в цілях обміну інформацією, що пов'язана з набутих досвідом». Тут висловлюються проблемні значущі вимоги з відповідного питання, але інформацією не обмінюються.

У другому випадку суб'єкти шукають шляхи взаєморозуміння, шляхи досягнення угоди з вирішення проблеми, що виникла в акті комунікативної дії. Взаєморозуміння задається метою подолати ситуацію, яка виникла внаслідок проблематизування наївно передбачуваних значущих вимог у комунікативній дії. Взаєморозуміння веде до дискурсивно досягнутої, вмотивованої угоди. Дискурс передбачає, що всі мотиви спілкування врешті рещт приведуть до укладення такої угоди. У дискурсі також відбувається віртуалізація значущих вимог, тобто такий стан, коли «висловлені думки дискутуються, обставини справи можуть бути чи не бути, а рекомендації будуть вірними або невірними». Інакше кажучи, дискурс є засобом мотивування значущих вимог, виражених в думках і нормах.

Розробляючи власне бачення концепції соціальної дії, Ю. Габермас вказує, що остання виражає проективне відношення до соціальної реальності, яке ґрунтується на знанні. Він виокремлює три види соціальних дій: стратегічну, нормативну та драматургічну. Стратегічною є дія, яка вмотивована егоцентричними уявленнями про особисту користь, підкріплену мовними діями. Стратегічна модель дії визначає мову як один із багатьох засобів спілкування, завдяки якому відбувається вплив одного партнера на іншого з метою досягнення своїх власних корисливих цілей. Натомість для нормативної дії мета полягає в досягненні консенсусу з приводу того чи іншого питання. У нормативній моделі дії мова є засобом культурної трансмісії, засобом передавання та відтворення культурних цінностей і норм. Драматургічна модель дії також має на меті досягнення спільної мови між партнерами, але мова в ній слугує способом самопрезентації, формами якої є міміка або мова жестів. На думку Габермаса,

лише комунікативна дія припускає виконання усіх функцій мови, бо спрямована на проектування свого та іншого життєвого світу на концепт «наш життєвий світ» і досягнення суспільного розуміння в подальшій сумісній діяльності, уникаючи нав'язування власного розуміння проблеми партнерові по спілкуванню.

Зрозуміло, що Ю. Габермас акцентує увагу на процесуальній формі комунікації, тобто на осмисленні комунікації як процесу спілкування, під яким розуміється сумісна діяльність суб'єктів і певна їх організація. Отже, концепція соціальної дії перетворюється у нього в концепцію комунікативної дії, яка спрямована на вивчення можливостей якісних трансформацій шляхом дослідження інтересів і потреб людини, переорієнтації цінностей, що вкорінені в міжособистісних комунікаціях. Ця концепція є засобом подолання традиційних опозицій соціального і індивідуального, фундаментального та поверхневого, внутрішнього і зовнішнього, феноменологічного і метафізичного. Необхідність такого подолання зумовлена практичним і світоглядним запитом на розуміння змін у формах сучасного правового буття.

Нормативний порядок суспільства, який закріплюється в юридичних законах, повинен коренитися у сфері спільних переконань його членів. Причому цю сферу утворюють такі тлумачення того, що відбувається з боку його учасників, які вільні від тиску їх власних інтересів. Ю. Габермас наполягає на тому, що в сучасних умовах примусовий конформізм повинен поступитися місцем неспотвореним, вільним, природним комунікаціям.

Послідовно продовжуючи критичні традиції Франкфуртської школи, Ю. Габермас проголошує всі спроби нав'язування власного панування за допомогою капіталу «спотвореною», «неістинною» комунікацією. Спотворена комунікація є формою радикального відчуження людини в суспільстві, оскільки в процесі її пригнічується те, за допомогою чого люди тільки й можуть розуміти і взаємодіяти один з одним, а саме — мова. Неістинна комунікація забирає у людини її людську сутність, «справжня» ж — повертає їй її справжню ідентичність. Неістинній комунікації Ю. Габермас протиставляє ідею настільки ж свідомого, наскільки і вільного «дискурсу», який повертає людській комунікації осмислений характер.

У цьому випадку дискурс перетворюється у цілеспрямований процес обговорення громадськістю вищих цінностей, якими люди керуються у своїх діях. Мислитель припускає, що така злагода може бути досягнута в результаті раціональної критики людьми базових цінностей, що визначають загальну мету і перспективу самого існування соціуму. Така критика сприяє свідомої «корекції» учасниками дискурсу вищих цінностей з метою приведення їх у відповідність з мінливими вимогами сучасної епохи. Адже навіть окрема людина, збурена пристрастями і заботами, далеко не завжди «рефлектує» вищі цінності, відповідно до яких вона фактично визначає кінцеві цілі своєї діяльності. На соціальному ж рівні така рефлексія ще менш, ніж індивідуальна рефлексія людини, сприяє ясному і чіткому розумінню відповідних цінностей.

Ось чому і потрібен суспільний дискурс, в якому, в ідеалі, могли б брати участь всі члени соціуму. Тоді в процесі раціонально організованого обговорення, що має на меті «одну лише правду», можна подолати індивідуальний і груповий партикуляризм, роз'єднувальний людей, який заважає їх взаєморозумінню. Завдання такого обговорення полягає в тому, щоб досягти суспільної злагоди, тобто того автентичного взаєморозуміння, яке характеризує мовне спілкування людей у життєвому світі, не спотвореному вторгненням антагоністичної, заснованій на насильстві Системи.

Усі основні значення, які є складовими нормативно регульованих дій, за Габермасом, вже мають моральний критерій, який повною мірою використовується лише у тому випадку, коли люди обговорюють конфлікти або порушення норм. З досягненням соціального миру і переходом до нормативних відносин всі соціальні

відносини приймають беззастережно етичний характер. Золоті правила підпорядкування закону етично необхідні з метою визначення змісту як соціальних ролей, так і норм, головних у будь-якому моральному конфлікті, так як вони зумовлюють додаткові поведінкові очікування і належну симетрію прав і обов'язків.

Проте, на відміну від К.-О. Апеля, Ю. Габермас вважає, що дискурсивна етика може бути обґрунтована виключно через звернення до ресурсів реального життєвого світу. Філософський дискурс, вважає він, завжди історично обмежений соціокультурним життєвим світом конкретної епохи, і, отже, за рамками цього світу не існує незаперечних передумов розуміння. Інакше кажучи, не буває метадискурсу як дискурсу більш високого порядку, що задає правила для підлеглих дискурсів.

Карл-Отто Апель, навпаки, стверджує, що подібні метадискурс можливі, і пропозиції, сформульовані на найвищому рівні рефлексії та узагальнення, мають статус «граничного обґрунтування». Вони не лише уможливають дискурс, а й є його трансцендентальною передумовою. Отже, головна відмінність у поглядах на природу соціальних регуляторів (право та мораль) між двома прихильниками комунікативного підходу полягає у питанні про можливість трансцендентального за своєю природою «граничного обґрунтування» дискурсивної етики. Саме у прийнятті посилки «граничного обґрунтування» К.-О. Апелем та її неприйнятті Ю. Габермасом лежить головна лінія вододілу між формально-прагматичним і трансцендентально-прагматичним підходами в комунікативній парадигмі.

Обґрунтовуючи дискурсивну природу права, Габермас значно розширює можливості і функції громадянського суспільства. Він намагається наблизити ідеал участі кожного громадянина в правотворчості до складних реалій сучасного життя через делегування частки повноважень законодавчої влади громадськості. Як зазначає А. Денежкін, громадянське суспільство потребує «доповнення з боку структур державної влади, яка розуміється Ю. Габермасом не як службовий орган для реалізації конкретних програм, вироблених в процесі спонтанної самоорганізації суспільства як цілого (республіканська модель), але і не як центр «анонімної» політичної інтеграції соціуму (лібералізм). Швидше, принципи і структури правової держави трактуються в якості механізму інституалізації політичного дискурсу громадськості» [11, с. 197].

Той безперервний полілог, багатоканальний дискурс, що чиниться у громадському суспільстві з правової проблематики, є значно впливовішим на законодавчі органи, ніж це прийнято вважати. Сучасне право формується і вдосконалюється у процесі діалогу між суспільством і парламентом, членство в якому напряму залежить від здатності чути та сприймати висновки неформального обговорення проблем широким загалом. Стосовно сфери правотворення йдеться про формалізацію цього громадського дискурсу і переведення його в політичну площину ухвалення законодавчих рішень.

Саме у політичних механізмах демократичних країн Ю. Габермас вбачає гарантію ефективної взаємодії держави та громадського суспільства і ефективного просування висновків дискурсу, який пов'язується з поняттям комунікативної раціональності і заснованої на ній процедурної справедливості. Права людини для нього — це не стільки те, що забезпечує можливість участі людини в процесі соціальної та політичної комунікації, скільки продукт такої участі.

Підводячи підсумки, зазначимо, що право має інтерсуб'єктну природу, яка обґрунтована комунікативною теорією Ю. Габермаса та К.-О. Апеля. «Праворозуміння для Ю. Габермаса, — зазначає В. В. Лапаєва, — це не тип рефлексії, а соціальна комунікація, в ході якої формується не тільки поняття права, а й само право як факт соціального життя. Процес пізнання права зникається в його концепції з процесом правотворення, тому що ідея права у нього не привноситься в соціальну практику ззовні, а формується і постійно оновлюється в ході соціального дискурсу. Правда,

Ю. Габермас визнає, що позитивне право потребує морального обґрунтування, що підтверджує його справедливості. Однак він вважає, що «з постметафізическої точки зору не можна вважати, що філософія може представити незаперечні і раціонально обґрунтовані моральні норми. Філософські дослідження в кращому випадку можуть лише позначити умови для тих процесів, в рамках яких норми можуть бути легітимізувати людьми, виходячи з їх життєвого світу» [2, с. 279-280].

Комунікативна концепція права та теорія дискурсивного обґрунтування справедливості знайшла чимало критичних опонентів, які слушно вказували на помітну утопічність і навіть наївність ідей комунікативістів. Вони звертали увагу на величезну відстань між політико-правовими реаліями і дискурсивною етикою з явним деонтологічним нахилом. Мовляв, конкретні рішення у юридичній сфері приймаються людьми, далекими від моралізаторства та піклування про загальне благо. А громадський дискурс вдало використовується не для випрацювання консенсуса, а для метафізичної легітимації влади. Проте, слід визнати, що сучасні Інтернет-технології, соціальні мережі, мас-медія значно спрощують процес комунікації і скорочують дистанцію між учасниками дискурсу та законодавцями. І в цьому є певні підстави для оптимізму.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена актуальній для сучасної онтології права проблемі виявлення природи права. Аналізуються особливості правового буття в контексті двох основних парадигм: теорій естествоного і позитивного права. Определенным компромиссом, «снимающим» напряжение между названными парадигмами, может стать коммуникативная методология Ю. Хабермаса и К.-О. Апеля. С точки зрения коммуникативной теории право имеет intersubjectную природу и проявляет себя в общем метадискурсе.

Ключевые слова: онтология права, правовое бытие, природа права, естественное право, позитивное право, коммуникация, intersubjectность, polysubjectность, дискурс.

SUMMARY

The article is devoted to contemporary ontology rights issue to identify the nature of law. Analyzes the characteristics of the legal existence in the context of two major paradigms: the theories of natural and positive law. Certain compromise, "remove" tension between these paradigms can be a communicative methodology J. Habermas and K.-O. Appel. From the point of view of the theory of communicative right has intersubject nature and manifests itself in the general metadiscourse.

Key words: ontology of law, legal existence, the nature of law, natural law, positive law, communication, intersubject, polysubject, discourse.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хабермас, Ю. Диалектика секуляризации. О разуме и религии. [Текст] / Ю. Хабермас, Й. Ратцингер (Бенедикт XVI); пер. с нем. — М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. — 112 с.
2. Лапаева, В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: Монография. [Текст] / В. В. Лапаева. — М.: Российская академия правосудия, 2012. — 578 с.
3. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Харьков, 2002. — 328 с.
4. Філософія права: Навч. посібн. [Текст] / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. О. Г. Данільяна. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 272 с.
5. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. [Текст] / Ю. Хабермас. — М.: АО «КАМІ»; ACADEMIA, 1995. — 246 с.

6. Апель, Карл-Отто. Кант, Гегель і актуальна проблема нормативних засад моралі та права [Текст] / К.-О. Апель. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Пер. з нім. В. Купліна. — К. : Дух і Літера, 2009. — С. 61—90.
7. Ситніченко, Л. А. Першоджерела комунікативної філософії [Текст] / Л. А. Ситніченко. — К. : Либідь, 1996. — 176 с.
8. Посконин, В. В. Значимость понятия «дискурс» в модели делиберативной демократии [Текст] / В. В. Посконин, О. В. Посколина // Вестник Удмурдского университета. Правоведение. — 2007. — № 6. — С. 41—56.
9. Дабосин, П. «Критическая» теория общества и государства Ю. Хабермаса: методологический аспект [Текст] / П. Дабосин. — Ижевск, 2001. — 171 с.
10. Максимов, С. И. Дуальность права в контексте методологии правопонимания [Текст] / С. И. Максимов // Власть и управление на востоке России. — 2011. — № 3. С. 163-167.
11. Денежкин, А. «Фактичность и значимость» Ю. Хабермаса: новые исследования по теории права и демократического правового государства [Текст] / А. Денежкин // Послесловие к книге: Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. / Российская академия наук. Ин-т философии. — М. : АО «КАМИ», 1995. — С. 181—207.

Надійшла до редакції 03.10.2013 р.